

Ühest väärstavast uuringust

Jaak Pihlak, Mati Strauss, Ain Krillo. Eesti Vabaduse Risti kavalerid.
Viljandi: Vabadussõja Ajaloo Selts, 2016. 912 lk.

Vabaduse Rist (VR) asutati Eesti Vabariigi 1. aastapäeval 24. veebruaril 1919 „autasu tähena andmiseks nendele, kes on üles näidanud Eesti iseisva vabariigi loomise töös silmapaistvaid ja kasulikke teenuseid kui sõjalises nii ka kodanlikes tegevuses“. Kuna selle eeskiri puudus, töötati välja ja võeti Vabariigi Valitsuse poolt 1920. aasta alguses vastu VR-i põhikiri ja üksikasjalik vägitegude nimekiri, mille alusel autasustamist toimetada. Väärtustamaks esimest riiklikku ordenit võttis valitsus vastu seisukoha, et seda vaid „piiratul arvul iseäraliste harukordsete teenete eest võib jagada“.

Vabaduse Rist jaotati kolmeks liigiks, mida tähistati Rooma numbritega: I liik sõjaliste teenete, II liik isikliku vapruste ja III liik tsiviilteenete eest. Igas liigis oli omakorda kolm järku, mida tähistati araabia numbritega. Kui kavaleri nime taga seisis näiteks tähis VR II/3, siis oli selge, et ta oli II liigi (vapruste) 3. järgu kavaler.

Esimene Vabaduse Rist (VR I/1) annetati 5. augustil 1919 Verduni linnale. Suurem osa Vabaduse Riste annetati 1920. aastal, 1921–1923 autasustati ainult üksikuid. Viimane suurem VR-ide jagamine toimus 1925. aastal. Kõik need ristid anti Eesti Vabariigi loomisel ja Vabadussõjas ülesnäidatud teenete eest nii Eesti kodanikele kui ka välismaalastele. Viimased said riste ka liitlассuhete arendamise eest. Ainsa erandina autasustati hiljem, seoses 1. detsembri 1924. aasta kommunistide riigipöördekatse mahasurumisega veel kümnet Eesti kaitseväelast III liigi ristiga.

19. juunil 1925 võttis riigikogu vastu seaduse, millega lõpetati Vabaduse Ristide väljaandmine. Uuesti võib Vabaduse Riste hakata annetama alles pärast sõja puhkemist välisvaenlasega.

Tabel I. Annetatud Vabaduse Ristid liikide ja järkude kaupa

Vabaduse Rist	I liik	II liik	III liik	Kokku
1. järk	43	–	111	154
2. järk	135	29	41	205
3. järk	581	2250	35	2866
Kokku	759	2279	187	3225

Vabaduse Risti kavalerid said mitmesuguseid soodustusi ja eesõigusi. Tegelikult kujunes nendest 1920.–1930. aastatel välja midagi rahvusliku aadli taolist, millel olid kõik sellele seisusele omased tunnused:

- eksklusiivsus ehk suletus – alates 1925. aastast enam uusi kavaliere juurde ei tulnud, teisisõnu matrikkel suleti;
- seadusega kaitstud ainuõigus seisuslikele välistunnustele. VR-i kavalerid võisid risti kujutist kasutada oma isiklikul pitsatil ja kirjababeril. Iga ristimees võis oma nimele lisada VR-i liigi ja järgu, mis muutus tema nime lahutamatuks osaks (näiteks Johan Pitka VR I/1). VR-i kui sümboli solvamine tõi kaasa vanglakaristuse;
- eesõigused ja privileegid. Siia kuulusid tasuta maa saamine, tasuta haridus, priipilet raudteel, eelisjärjekorras riigiteenistusse võtmine ja kõrgem pension. Tasuta hariduse privileegid laienesid ka lastele;
- oma korporatiivne kogu („rüütelkond“), milleks kujunes 1928. aastal loodud Vabadusristi Vendade Ühendus.

Esimene ülevaade Eesti Vabaduse Ristist ja selle kavaleridest ilmus Vabadusristi Vendade Ühenduse keskjuhatuse väljaandel juba 1935. aastal. Selles on 1343 kavaleri elulugu koos fotoga. Seega puudusid väljaandes 733 Eesti kodaniku ja kõigi 1050 välismaalasest kavaleri elulood. Raamatu lõpus oli toodud kavaleride nimekiri riikide kaupa, kuid sealtki oli puudu neli Eesti kodanikku, kellelt oli risti kandmise õigus kohtuotsusega ära võetud. Eesti Vabariigi lõpuaastail hakati koostama ka täpsemat registrit, kuid 1940. aasta sündmused tõmbasid sellele tööle kriipsu peale. Juba kogutud materjalid hävisid aga sõja ajal riigiarhiivi põlengus. Pole vist vaja lisada, et 1940. aastal oli enamik kavaliere veel elus. Järgnevate

aastate repressioonid ja sõda nõudsid nende hulgast rohket lõivu, ellujäänud pillutas aga üle maailma laiali. Järgnenud peaaegu viiekümne okupatsiooniaasta jooksul oli selle teema käsitlemine Eestis enam-vähem võimatu.

Eesti iseseisvuse taastamine lõi eeldused töö jätkamiseks. Materjalide kogumine algas juba 1988. aastal. 1990. aastatel juhtis projekti Eesti Sõjahaudade Hoolde Liit. 1997. aastal ilmus nende uuringute esimene pääsuke: ainult Eesti kodanikke koondav andmekogu „Eesti Vabadusristi kavalerid: register“, mille oli koostanud Jaak Pihlak. 2004. aastal ilmus Viljandi muuseumi väljaandena registri täiendatud väljaanne. Pingeline uurimistöö jätkus: 2005. aastal oli teadmata veel 361 Eesti kodanikust kavaleri saatus, 2015. aastaks aga kahanes nende arv 92-ni. Raamatu väljaandmise viimases etapis lisandusid veel ühe isiku andmed. Sellesse nimekirja ei kuulunud mitte ainult mehed, vaid ka kolm naist: Anna-Marie Kukk (snd Vares), Salme Ilmet (snd Bergmann) ja soomlanna Aino Mälkönen said VR II/3 vaprust eest. Lisaks vaprust eest autasustatud naistele väärstati sõjaliste teenete Vabaduse Ristiga kümne Taani halastajaõe ja 38 soomlanna teeneid. Kõik nad said VR I/3, välja arvatud soomlanna Gunilla Giers, kes ainsa naisena sai VR I/2 Soome abivägede organiseerimise eest.

Raamatus on kavaleride elulood: sünni- ja surmadaatumid, auaste, haridus- ja teenistuskäik, perekond, teised teenetemärgid. Lisatud on iga kavaleri VR-ile esitamise täistekst. Eraldi nimekirjadena on välja toodud Vabadussõjas ja II maailmasõjas langenud ning okupatsioonirežiimide repressioonide tõttu hukkunud kavalerid. Saame teada, et Vabadussõja ajal langes (st said risti postuumselt) 170 kavaleri. Neist noorim, õppursõdur Johannes Luiga VR II/3, oli langemise hetkel vaid 14-aastane. Raamatus antakse põhjalik ülevaade Vabaduse Risti asutamisest, kujundamisest, valmistamisest ja annetamisest. Autorid suhtuvad kriitiliselt senistesse uuringutesse ja lükkavad ümber mitu müüti. Seni oli levinud arvamus, et ristid kujundas kunstnik Nikolai Triik, nüüd aga saame teada, et autoriks oli kunstnik Peet Aren. Ka valmistajate osas toovad autorite arhiiviuuringud selgust. Enamik riste telliti Saksamaalt firmast A. Werner & Söhne. Nii kummutati teine levinud valearvamus, et lõviosa ristide valmistaja oli

Prantsuse firma Arthus-Bertrand. Viimane valmistas hoopis Vabadussõja mälestusmedalid. Osa riste telliti ka Eesti tegijatelt – Josephf Kopfi, Heinrich Kiiveri, Ruben Rekkori ja Roman Tavasti töökodadest. Ka annetamise osas on olnud mitmeid segadusi, mis alles nüüd, selle raamatu lehekülgedel, silutakse. Näiteks anti 9. jalaväepolgu reamehele Juhan Holtsmannile eksikombel Kuperjanovi pataljoni võitleja Johan Holtsmanni Vabaduse Rist. Eksitus tuli ilmsiks alles 2004. aastal, selle raamatu koostamise käigus. Oli ka neid, kes ei võtnud Vabaduse Risti vastu, hinnates oma teeneid mitte selle vääriliseks. Üks selline oli reamees Harri Moora VR II/3, hilisem akadeemik. Mitu meest ei võtnud autasu vastu poliitilistel põhjustel. Mainimist vääriksid siin sotsiaaldemokraadid Mihkel Martna VR III/2 ja August Rei VR III/1. Viimane võttis 1936. aastal oma 50 aasta juubelil risti siiski vastu. Samas oli ka neid, kes keeldusid autasust, sest pidasid oma teeneid kõrgema järgu vääriliseks. Nende hulgas oli näiteks Kaitseliidu Vabadussõja-aegne ülem Eduard Alver VR I/3. Probleeme oli ka välismaalastest kavaleridega. Mitut Vabaduse Ristiga vääristatud meest ei leitud lihtsalt üles, mõned aga ei võtnud risti vastu. Briti alamad pidid välismaa teenetemärkide vastuvõtmiseks küsima luba kuningalt. Enamik seda ei teinud ja ristid koos diplomiga saadeti Eestisse tagasi. Nii pole Vabaduse Risti ka Winston Churchill VR I/1 teenetemärkide nimekirjas. Siiski on kõikide nende elulugu kogumikus esitatud, sest otsuse neile Vabaduse Risti annetamiseks on Eesti valitsus langetanud.

Üks raskemaid ülesandeid oli raamatu jaoks fotode kogumine. Kurva tõsiasjana pole paljudest kavaleridest fotot säilinud. Need on hävinud või hävitatud kas repressioonide kartuses või lihtsalt teadmatusest või rumalusest. Seda hinnatavam on raamatu autorite kogutud ja süstematiseeritud rikkalik pildimaterjal, mis on kasutatav ka edasistes sõjaajaloo uuringutes.

Kokkuvõttes võib öelda, et raamatu autorid on teinud suure töö. Esimest korda on ühtede kaante vahel kõigi Eesti kodanikest kavaleride elulugu ning peaaegu kõigi surmaaeg ja surma asjaolud. Paraku jäi 91 väärrika inimese puhul see daatum leidmata, mis annab uurimisainest ja leidmisrõõmu uurijatele tulevikuski. Välismaalastest kavaleride andmed on veelgi lünklikumad, hoolimata asjaolust, et autorid kaasasid uurijaid

Soomest, Suurbritanniast, Taanist ja mujalt. Öeldakse, et ajalugu saab kirjutada alles siis, kui kõik uuritavas ajastus tegutsenud inimesed on surnud. Selle kirjutamata reegli vastu pole autorid eksinud – viimane Vabaduse Risti pälvinud mees Karl Jaanus VR II/3 lahkus igavikku 6. oktoobril 2000. Kui midagi ette heita, siis on see raamatu struktuur: elulood oleks võinud välja tuua riikide kaupa. See hõlbustaks eri maade kavaleride otsimist. Nagu ma aru saan, pole see siiski niivõrd etteheide autoritele kui toimetajale.

Raamat ilmus Eesti Kaitseministeeriumi ja Eesti sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi toel.

Annetatud Vabaduse Ristidest veel

Tahtmata olla vaid kirjeldaja-kritiseerija, lisan siinkohal ühe selle raamatu põhjal tehtud analüüsi. Nimelt sai osa kavalerite mitu – kaks või kolm – Vabaduse Risti. Järgnevalt olekski väike ülevaade seni käsitlemata küsimusest, nimelt risti annetamise praktikast ette tulnud kombinatsioonidest. Postuumselt autasustatud kavalerite nimed on alla kriipsutatud.

A. Kombinatsioonid kolmekaupana. Kolm Vabaduse Risti (VR) on saanud üheksa meest, kõik Eesti kodanikud. Kõik nad said vapruste (II liigi) kaks järku ja ühe sõjaliste teenete (I liik) järkudest. Esineb kolm varianti:

- 1) VR I/1, II/2 ja II/3 – Karl Parts,
- 2) VR I/2, II/2 ja II/3 – Anton Irv, Julius Kuperjanov, Oskar Luiga*,¹ Nikolai Reek, Johann Schmidt ja Aleksander Seiman,
- 3) VR I/3, II/2 ja II/3 – Jaan Klaar ja Eduard Neps*.

B. Kombinatsioonid kahekaupa. Kahe Vabaduse Risti kavaleriks said 76 meest, neist 19 välismaalast (14 Soome ja neli Poola kodanikku ning üks Taani alam). Kavalerid võib jagada kolme rühma. Esimene rühm on kahe sama liigi ja sama järgu Vabaduse Risti kavalerid (esinevad varian-

---

¹ Siin ja edaspidi on tärniga tähistatud kavalerite nimed, kelle Vabaduse Ristid on annetatud Eesti sõjamuuseumi kogusse ja on seal eksponeeritud.

did on kas kaks VR I/3 või kaks VR II/3). See on nii Eesti kui ka maailma praktikas haruldane, et teist korda autasustatakse sama ordeni sama järguga. Laialdaselt tehti seda Nõukogude Liidus, mujal mitte. Tavaliselt teist samasugust teenetemärki ei anta, vaid lisatakse lindile mingi tunnus (sõlg, plaat jms). Teine rühm on sama liigi kahe eri järgu Vabaduse Risti kavalerid (enamasti VR II/2 ja II/3) ja kolmas kahe eri liigi Vabaduse Risti kavalerid (kõige sagedasem kombinatsioon oli VR I/3 ja II/3). Kokku esineb 14 varianti:

- 1) VR I/1 ja III/1 – Johan Laidoner*, Konstantin Päts, Józef Piłsudski (Poola),
- 2) VR I/1 ja II/3 – Hans Kalm, Martin Ekström (Soome),
- 3) VR III/1 ja I/2 – Kyösti Kallio (Soome), Władysław Sikorski (Poola),
- 4) VR III/1 ja I/3 – Stanisław Haller (Poola),
- 5) VR I/2 ja II/2 – Siegfried Pinding, Johannes Poopuu,
- 6) VR I/2 ja III/2 – Johan Unt, Lauri Kettunen (Soome), Gustaw Wrede (Soome),
- 7) VR I/2 ja II/3 – Otto Heinze, Johannes Herm*, Eduard Kubbo, Viktor Liivak, Johannes Orasmaa, Jaan Unt, Richard Borgelin (Taani),
- 8) VR I/2 ja I/3 – Edward Rydz-Śmigły (Poola),
- 9) VR II/2 ja I/3 – Gustav Jonson,
- 10) VR II/2 ja II/3 – Peeter Asmus, Johannes Holland, Karl-Elmar Koger, Martin Koks, Tiidu Kore (Kraus), Karl-Johann Laurits, Jaan Lepp, Karl Lipand, Artur Mahnke, Johannes Oldekop, August Orav, Johannes Remmel, Aleksander Selter, Johannes Soodla, Valter Taliste (Thalheim), Hans Valdmann, August Vask,
- 11) VR I/3 ja II/3 – Arved Engmaa (Engmann)*, Evald Friedrichson, Juhan Jõgevest, Hugo Jürgenson, Paul Kunnus, Georg Leets, Ants Lõhmus, Alfred Nestra, Oskar Palu, Friedrich Pinka, Herbert Pinka, Jüri Ratassepp, Johannes Saar, Reinhold Sabolotny, Gustav Simmo, Johann Stahl, Aleksander Tilger, Verner Trossi, August Traksmäa (Traksmann), Jaan Tõnisson, Jakob Vende, Oskar Vokk, Sulo Kallio (Soome),

- 12) VR I/3 ja I/3 – Voldemar Konga,
- 13) VR II/3 ja II/3 – Peeter Ainson, Voldemar Grünberg, Peeter Laane ning soomlased Inge Helge Bernhard Elfgren, Tihon Ermischeff, Erkki Hannula, Elias Jokinen, Einar Isakki Marttinen, Hannes Oksman, Paul Pählsson, Eero Rekola ja Herman Untolahti,
- 14) VR II/3 ja III/3 – Peeter Kask.

C. Ühe Vabaduse Risti annetamine. VR-i sõjaliste teenete (I liik) ja tsiiviilteenete (III liik) kõiki järke on annetatud ka ükshaaval. Isikliku vap-ruse (II liik) 1. järku (VR II/1) ei annetatud üldse, 2. järku (VR II/2) on annetatud kõigist kõige vähem – 29. Neid riste annetati ainult Eesti kodanikele ja ainult koos mõne teise Vabaduse Ristiga. 3. järk (VR II/3) on seevastu kõige rohkem annetatud Vabaduse Ristide perekonnas, neid anti välja 2250. Enamik Vabaduse Risti kavalere olidki VR II/3 kavalierid, kuid VR II/3 annetati ka koos teiste Vabaduse Ristidega ja ka välismaalastele.

VR II/1, mida ei annetatud kellelegi, on sümboolselt paigaldatud Tallinna Vabadussamba tippu – autasuna kogu eesti rahvale.

Leho Lõhmus